

**FUNDAMENTAL CONCEPTS AND MAIN DIRECTIONS IN
COGNITIVE PSYCHOLOGY**

*Karakalpak State University Department of Pedagogy and Psychology Acting
Prof. Doctor of Psychology DSc
N.J.Sagindikova*

Abstract. *This article is dedicated to analyzing the formation stages of cognitive psychology, its fundamental theoretical foundations, and current global research directions. The history of the study of cognitive processes such as memory, attention, thinking, and perception is also revealed.*

Keywords; *Cognitive psychology, concepts, schemes, functionalism, structuralism.*

**KOGNITIV PSIXOLOGIYADA FUNDAMENTAL TÚSINIKLER HÁM
TIYKARĠI BAĠDARLAR**

*Qaraqalpaq mámleketlik universiteti “Pedagogika hám psixologiya” kafedrası
Prof. v.v.b. Psixologiya f.d. DSc: N.J.Sagindikova*

Annotaciya. *Bul maqalade kognitiv psixologiyaniń qáliplesiw basqışları, onıń fundamental teoriyalıq tiykarları, házirgi kúndegi global izertlew jónelislerin analiz qılıwǵa baǵıshlangan. Sonday-aq este saqlaw, diqqat, oylaw hám qabıl etiw sıyaqlı kognitiv processlerdiń úyreniliw tariyxı ashıp berilgen.*

Gilt sózler *Kognitiv psixologiya, konseptler, sxemalar, funkcionalizm, strukturalizm.*

**KOGNITIV PSIXOLOGIYADA FUNDAMENTAL TUSHUNCHALAR VA
ASOSIY YO‘NALISHLAR**

*Qoraqalpoq davlat universiteti “Pedagogika va psixologiya” kafedrası Prof.
v.v.b. Psixologiya f.d. DSc: N.J.Sagindikova*

Annotatsiya. *Ushbu maqola kognitiv psixologiyaning shakllanish bosqichlari, uning fundamental nazariy asoslari, hozirgi kundagi global tadqiqot yo‘nalishlarini tahlil qilishga bag‘ishlangan. Shuningdek, xotira, diqqat, tafakkur va idrok kabi kognitiv jarayonlarning o‘rganilish tarixi ochib berilgan.*

Kalit so‘zlar Kognitiv psixologiya, konseptlar, sxemalar, funksionalizm, strukturalizm.

KIRISIW

Kognitiv psixologiya bul - adamlar qanday pikirlewin úyreniwge baǵishlangan psixologiya tarawı. Ol insan oylawı, sezimleri, dóretiwshilik, til hám mashqala sheshiw processleri, sonday-aq basqa kognitiv processler ortasında óz-ara baylanıslardı úyreniw arqalı nege hám qanday pikirlewimizdi túsindiriwge umtıladı. Kognitiv psixologlar intellekttiń túrli formaların anıqlaw hám ólshewge, ne sebepten ayırım adamlar basqalarǵa qaraǵanda mashqalalardı jaqsıraq sheshe alıwǵa sonday-aq EQ jumıstaǵı jetiskenlikke qanday tásir etiwın anıqlawǵa háreket qıladı. Sonday- aq olar bazıda átirap-ortalıqtan alınǵan pikirler hám maǵlıwmatlardı qanday qılıp mazmunlı oylaw taypalarına ajıratıp shólkemlestiriwimizge de tásir etedi. Siz “Men oylap atırman, demek men barman”degen ibaranı esitken bolsańız kerek. Bul ibara filosofiyalıq jaqtan júdá áhmiyetli, sebebi bul pikirlew háreketi haqqında. Adamlar ásirler dawamında pikirlewge qızıǵıp kelgen hám kóplep filosof, psixolog, alımlar ushın tómendegi sorawlar qızıq bolıp kelgen. Pikirlew ne?, insanlar qanday pikirleydi? ,nege insanlar pikirleydi?

“ Kogniciya” sózi ilmiy kóz qaratan pikirlewge eń jaqın atama. Ol latinsha cogito sózinen kelip shıqqan bolıp, bul sózdiń mánisi biliw feyilinen alınǵan. Kogniciya- bul bilim menen baylanıslı bárshe aqlıy qábiletler hám processler toplamı. Ol tómendegilerdi óz ishine aladı; dıqqat, yad, logikalıq pikirlew, mashqalardı sheshiw, qarar qabıl etiw h.t.b[1; 9 b].

Insan kogniciyası sanalı h.m sanasız dárejede júz beredi. Ol konkrette, abstraktta bolıwı múmkin. Kogniciya intuitiv ózgeshelikke iye, yaǵnıy heshkimge pikirlewdi úyretiw yaki úyreniw shárt emes- bul insan bolıwdıń tabiiy bólimi. Kognitiv processler bar bilimlerden paydalanadı biraq logika hám juwmaqlar járdeminde jańa bilimlerdi jaratıw qábiletine iye.

Adamlar ásirler dawamında bilimdi túrli jollar menen úyrenip kelgen. Kogniciyanı úyreniwde eń áhmiyetli shaxslar tómendegiler;

Aristotel (384-322) insan kogniciyasın úyreniw 2 mún jıl aldın baslangán. Grek filosofi Aristotel kóples tarawlarǵa qızıqqan, sol tárepten sananıń ishki islew processı hám onıń tájriybege tásiiri. Ol sonday-aq óz izertlew hám ideyaların emperik dáliylerge (baqlaw hám dıqqat penen tájriybe arqalı alınǵan maǵlıwmatlar) tiykarlangán bolıwı zárúr dep esaplagán.

Rene Dekart (1596-1650) xvıı ásir filosofi bolıp “Men pikirlep atırman demek men barman” ibarasın jaratqan. Bul ibaranıń mánisi sonda pikirlew háreketi bar pikir júritiwshi bar ekenligin ańlatadı. Vilgelm Vundt (1832-1920) zamanagóy psixologiya tiykarshılarınan biri; ol ózin birinshi psixolog dep ataǵan shaxs. Vundt ilmiy psixologiya introspekciya, yaǵnıy sanamız hám tájriybemiz mazmunın analiz qılıwǵa qaratılıwı kerek dep esaplagán. Búgingi kúnde Vundttıń metodları subyektiv hám isenimsiz dep tán alınsada, ol insan pikirlew processlerin úyreniw arqalı kogniciya izertlewlerinde áhmiyetli shaxs esaplanadı.

“Kogniciya” ataması dıqqattan baslanıp este saqlawǵa shekem túrli processlerdi óz ishine aladı. Bul processlerdi túrli pánler kóz qarasına analiz etiw múmkin; lingvistika, anestezeologiya, neyropánler, tálim, filosofiya, biologiya, kompyuter pánleri, psixologiya h.t.b. Kogniciyanı úyrenetuún ilmler kópligi sebepli, bul atam túrli kontekstlerde túrli mánilerge iye bolıwı múmkin. Mısalı; Psixologiyada kogniciya adette neyronlar arqalı maǵlıwmatlardı qayta islew processin ańlatadı, “social kogniciya” ataması múnásebetler hám topar ózgesheliklerin úyreniwge qaratıladı. Kognitiv ilimler insan aqlıy processlerin hám funkciyaların kompleks tárizde úyrenedi.

Insan nerv sisteması sheksiz maǵlıwmatlar aǵımın qayta islew qábiletine iye. Sezgiler sana menen sırtqı ortalıq ortasında interfeys wazıypasın orınlaydı; olar stimullardı qabıl etip, nerv impulslarına aylantıradı hám miy bul impulslardı qayta isleydi. Miy keyin bul maǵlıwmatlardı analiz qılıp, pikirlerdi jaratadı. Pikirler keyin til arqalı ańlatıladı yaki keleshekte isletiw ushin yadta saqlanadı. Processsti jánde quramalı qılatuǵın nárese, miy tek ǵana sırtqı ortalıqtan maǵlıwmat toplamaydı. Pikirler

qálipleskende miy sezimler hám yadtanda maǵlıwmat tartıp aladı. Sezimler hám yad insan pikirlerine kúshli tásir ete alıwshı faktorlar.

Bul úlken maǵlıwmat ólshemin tártipke salıw ushın miy sanada bir túrdegi fayl shkafın rawajlantırǵan. Sol fayl shkafında saqalanatuǵın túrli fayllar- konseptler dep ataladı. **Konseptler**- bul lingvistik maǵlıwmatlar, súwretler, ideyalar, yaki yadlar kategoriyaları yaki toparlanıwı. Kopseptler r- kóplep tárepleri menen úlken ideyalar bolıp, olar maǵlıwmatlardı baqlaw, olardı kategoriyalaw hám kombinaciya qılıw arqalı kognitiv sistemalarǵa aylanadı. Konseptlerdi ańsat payqaw múmkin bolǵan jer- klass yaki gruppá, sebebi ol jerde olar ashıq diskussiya qılınadı. Mısalı; siz Ózbekistan tariyxı boyınsha sabaq ótkenińizde , siz tek óz aldına waqıyalardı emes, balki keń maǵlıwmatlardı ózlestiresiz; sabaqlarǵa qulaq salıw, debatlarda qatnasıw, kartalardı analiz etiw hám adamlardıń jeke tájriybelerin uyreniw arqalı. Sizdıń miyińiz bul maǵlıwmatlardı analizlep , Ózbekistan tariyxı haqqında óz aldına túsinik payda etedi. Sol processte miyińiz demokratiya, hákimyat, erkinlik sıyaqlı konseptlar boyınsha da túsinik jıynaydı.

Sxemalar- bul óz-ara baylıslı konseptler toplamınan quram tapqan aqlıy túzilmeler. Sxemalar túrli bolıwı múmkin, lekin olardıń bárshesinde maǵlıwmatlardı tártipke salıw arqalı miyimizge nátiyjeli islew imkanın beriw ózgesheligi bar. Sxema aktivleskende, miy baqlanıp atırǵan shaxs yaki obyekt haqqında boljaw qıladı. Sxemanıń bir neshe túrleri bar. Rol sxeması- málim rollerge iye shaxslar qanday háreket qılıwın boljaw imkanın beredi. Mısalı ;siz ózin órt óshiriwshi dep tanıstırǵan insandı ushratsañız miyińiz avtomatik rawishte órt óshiriwshi sxemasın jaǵadı hám bul insannıń márt, pidayı ekenin boljaysız. Siz bul adamdı bilmewińizge qaramay, sanasız baha beresiz[1; 10b]. Sxemalar sonday-aq sizge átiraptaǵı alǵan maǵlıwmatlarıńızdaǵı boslıqtı toltırıwǵa járdem beredi. Biraq sxemadan paydalanǵan halda maǵlıwmatı tezirek qayta islew múmkin bolsada, sxemalar húrdayım tuwrı bolmawı múmkin. Mısalı bul órt óshiriwshi tek esap-kitap ushın isleydi, jaqında jumıstan bosawdı oylap atır hám

onshelli pidayı bolmawı múmkin.

Waqıya sxeması- málim bir jaǵdaylarda tákirrlanatuǵın is-háreketler toplamı, bul kúndelikli rutinaǵa uqsaydı. Mısalı; siz liftke kirgenińızde qılatuǵın islerińizdi oylań. Dáslep eshik ashıladı, siz liftten shıǵıp atırǵan insanlardı kútesiz, keyin liftqa kirip esik tárepke júzlenesiz hám qaysı túymeni basıwdı izleysiz. Siz heshqashan lifttıń arqa tárepine qarap turmaysız, sonday emespe yaki lift tolı bolsa ózińizdi qolaysız sezinesiz. Qızǵı sonda waqúya sxemaları hár túrli madeniyatlarda turlishe. Mısalı; AQSH ta adamlar qol berip sálemlesse, Tibette adamlar tilin shúǵarıp salemlisedi.

Vundt hám Strukturalizm.

Vilgelm Vundt (1832-1920) — nemis ilimpazı bolıp, birinshi ret psixolog dep atalǵan shaxs. Onıń ataqlı kitap Physiological Psychology 1873-jılda baspa etilgen. Vundt psixologiyanı sanalı tájiriybeni ilimiy úyreniw dep esaplaǵan hám psixologiyanıń maqseti sananıń komponentlerin anıqlaw hám olardıń qanday etip biziń sanalı tájiriybemizdi payda etiwın túsiniw dep bilgen. Ol introspeksiya usılınan paydalanǵan — bul process shaxstıń óz sanalı tájiriybesin múmkinshiligi barınsha obyektiv tárzde analiz etiwı, insan sanasına basqa tábiyiy hádiyseler sıyaqlı baqlaw imkaniyatın beredi. Vundttıń introspeksiya usılı tek arnawlı Eksperimental sharayatlarda qollanılǵan, ol jaǵdayda sırtqı stimulyaciya sananıń ilimiy gúzetiletuǵın tájiriybesin jaratıwı kerek edi [1; 16b].

Tayarlanǵan baqlawshılar — reakciyanı tezlik penen gúzetip, esabat beriw qábiletine qaray iye bolǵan shaxslar. Tákirarlanatuǵın stimulyaciya — mudamı birdey tájiriybeni júzege keltiriwshi hám shaxstı ishki reakciyaǵa tolıq itibar qaratuǵına shaqırıwshi stimulyaciya. Bul talaplar ishki tájiriybelerdi naduris analiz qılıwdıń aldın alıw hám basqa adamlar tárepinen kórilmeytuǵın sananı anıq baqlaw múmkinligin dálillew ushın qoyılǵan. Bul sananıń dúzilisi yamasa ózgesheliklerin túsiniwge bolǵan urınıw strukturalizm dep ataladı. Vundt Leypsig universitetinde 1879- jılda psixologiya universitetine tiykar salǵan. Usı laboratoriyalarda Vundt hám onıń shákirtleri reakciya

vaqtin úyreniw boyınsha eksprementler ótkergen. Subyekt bazıda alımnan ajratılğan xanada jaqtılıq, dawıs yaqi súwret sıyaqlı stimulyaciyalardı aladı. Subyekt stimulyaciyağa túymeni basıw arqalı juwap beredi. Aparatura reakciya waqtın mınnan bir sekundqa shekem anıqlaydı.

Uilyam Jeyms (1842-1910) — birinshi amerikalıq psixolog bolıp, psixologiya qanday islewi kerekligi haqqında basqasha jantasıwdı ilgeri súrgen. Jeyms Darvinniń tábiyiy tańlanıw arqalı evolyutsiya teoriyası menen tanısqań jáne onı organizmniń ózgesheliklerin túsendiriw quralı retinde qabıl etken. Bul teoriyanıń tiykarǵı ideyası sonda, tábiyiy tańlanıw organizmlerdi óz ortalıǵına maslastıradı, sonday-aq olardıń minez- qulqında.

Adaptaciya — organizmniń málim bir ózgesheligi shaxstıń tiri qalıwı hám kóbeyiwi ushın paydalı bolıp, tábiyiy tańlanıw arqalı qáliplesken. Jeymstıń pikrine qaraǵanda, psixologiyaniń maqseti — minez-qulıqtıń dúnyada qanday islewin úyreniw, hám sol sebepli onıń kózqarası funksionalizm dep ataladı. Funkcionalizm insanniń sanalı iskerligi organizmdi ortalıqqa qanday maslastırırıwına qaratılğan.

Funkcionalizmniń ekinshi, názik mánisi sonda, funksionalistler sananıń pútkil jumıs iskerligine qızıǵıwshılıq bildirgen, strukturalizm bolsa tek onıń individual bóleklerine itibar bergen. Jeyms, Vundt sıyaqlı, introspeksiya (ishki gúzetiw) arqalı sana iskerligin úyreniw múmkin dep esaplaǵan, biraq ol sonıń menen birge obyektiv usıllarǵa da súyene otirip, túrli jazıw qurılmalarınan, sana iskerliginiń anıq ónimlerin hám anatomiyalıq hám fiziologikalıq tekseriwlerden paydalanǵan.

Kognitiv psixologiya kóp jıllar dawamında insan biliw processleriniń túsiniwde rawajlanıwdıń dwigateli wazıypasın ótedi hám joqarıda sanap ótilgen bárshe basqa jantasıwlar sezilerli payda kórdi. Mısalı kognitiv beyropsixologiya kognitiv psixologiyadan keyin 25 jıl ótip áhmiyetli bola basladı. Kognitiv psixologlar salamat insan sanasınıń islewi haqqında tiykarlı túsiniklerdi islep shıqqanlarınan keyin ǵana, miyi jaraqatlanǵan nawqaslardıń is- háreketlerin tolıq túsiniw imkanı boldı. Oǵan

shekem ese kognitiv buzılıwlarıń teoriyalıq modellerin teoriyalıq tárepten anıqlaw qıyın edi[2;17 b].

JUWMAQLAW

Juwmaqlap aytqanda, kognitiv psixologiya XX ásiriniń ortalarında júz bergen " kognitiv revolyuciya" nátiyjesinde insan sanasına maǵlıwmattı qayta isleytuǵın quramalı sistema retinde uyreniwshi jetekshi tarawǵa aylandı. Ol birxeviorizm sheklewlerin jeńip ótip, yad, dıqqat hám oylaw sıyaqlı ishki processlerdi ilimiy tájiriybeler tiykarında túsiniw imkaniyatın berdi. Búgingi kúnde bul tarawdıń tekǵana teoriyalıq bilimler deregi, bálki kognitiv neyrologiya hám jasalma intellekt penen integraciyalanǵan halda insan intellektuallıq imkaniyatların keńeytiwde tiykar bolip xizmet etip atır.

PAYDALANILǵAN ADEBIYATLAR.

1. Andrade, M., & Walker, N. (2020). Cognitive Psychology (PSYCH 126). College of the Canyons. <https://covers.open.umn.edu/index.php?id=382>

2. Eysenck, M. W., & Keane, M. T. (2015). Cognitive Psychology: A Student's Handbook (7th ed.). Psychology Press.

3. Сагиндикова, Н. Ж. "К вопросу об ответственности студентов в учебной деятельности." Казанский педагогический журнал 5 (106) (2014): 155-162.

4. Сагиндикова, Наргиза. "РАЗРАБОТКА СТРУКТУРНОЙ СТРУКТУРЫ ГЕНДЕРНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЛИЧНОСТИ ПЕДАГОГА." Академические исследования в современной науке 2 (2023): 169-174.

5. Sagindikova, N. J. "Theoretical analysis of the concept of gender responsibility." International Scientific and Current Research Conferences. 2023.

6. Nargiza, Sagindikova. "STUDENTS' SELF-CONFIDENCE AND MOTIVATION FEATURES IN THE EDUCATIONAL ACTIVITY." European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences (2016).

7. Sagindikova, N. J., and Indira Erejepova. "SHAXS RAWAJLANIWINDA MOTIVATSIYANIN ORNI." Modern Science and Research 3 (2024): 76-79.

8. Turdimuratova, S. B., and N. J. Sagindikova. "PSIXOLOGIK DIAGNOSTIKA." Modern Science and Research 3 (2024).

9. Sagindikova, N. J. "RESEARCHING THE ESSENCE OF GENDER IN PSYCHOLOGY." Modern Science and Research 3 (2024): 999-1003.

10. Daribaev, Atabay, and Nazrgiza Sagindikova. "HISTORY OF PSYCHOLOGY." Modern Science and Research 3 (2024): 1162-1166.

11. Nargiza, Sagindikova. "STUDENTS'SELF-CONFIDENCE AND MOTIVATION FEATURES IN THE EDUCATIONAL ACTIVITY." European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences (2016).

12. Сагиндикова, Н. Ж. "Психологияда ижтимоий масъулиятнинг ўрганилиши." Современное образование (Узбекистан) 2 (2017): 41-46.

13. Сагиндикова, Н. "ПСИХОЛОГИЯДА “ЛОКУС ТЕКСЕРИЎ” КОНЦЕПЦИЯСИНИНГ ИЗЕРТЛЕНИЎИ Сагиндикова НЖ." ВЕСТНИК КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ БЕРДАХА 31 (2016): 58-60.

14. Сагиндикова, Н. Д. Ж. "ОСОБЕННОСТИ САМОУВЕРЕННОСТИ СТУДЕНТОВ." PSIXOLOGIIYA Учредители: Бухарский государственный университет 2: 100-102.

15. Sagindikova, N. "SELF-CONFIDENCE ROLE IN SUCCESS OF EDUCATIONAL ACTIVITY OF STUDENTS."

16. Сагиндикова, Н. Ж. "УУК: 370.153 ТАЛАБАЛАРДА МАСЪУЛИЯТ ХУСУСИЯТИНИНГ НАМОЁН БУЛИШИ." ХАБАРШЫСЫ: 58.

17. SAGINDIKOVA, NARGIZA. "RESPONSIBILITY AND ITS MANIFESTATION IN YOUTH PSYCHOLOGY."

